

PONÈNCIES

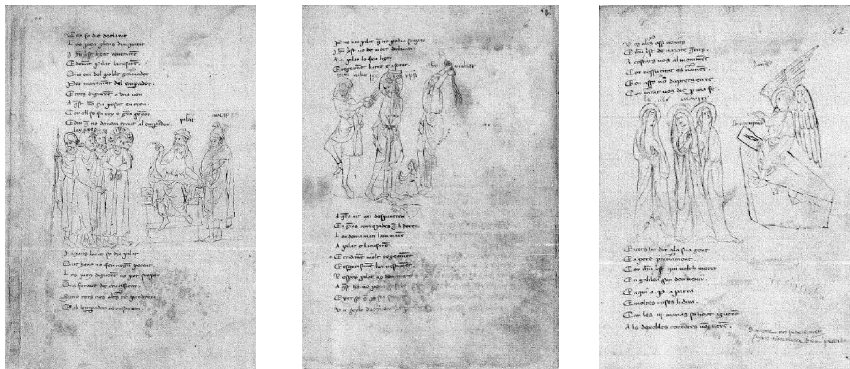
«COM SI HI FÓSSIU PRESENTS», DE LA LECTURA-PINTURA AL TEATRE IMAGINARI

Homenatge a Gabriel Llompart

A MANERA D'INTRODUCCIÓ

L'alt nivell d'especialització ha causat un considerable distanciament entre dues matèries com ara la Literatura i la Història de l'Art, en el fons condemnades a complementar-se. Mentre que molts filòlegs estudien els textos «retallant-ne les imatges», nombrosos historiadors de l'art fan taula rasa del text. El resultat no pot ser més negatiu ja que dificulta la comprensió de materials concebuts com un conjunt harmònic, en què la pintura tracta de plasmar l'esperit de l'escriptura, a partir d'uns temes i uns motius de fa segles compartits.

Podria brindar molts d'exemples d'aquesta absurda dicotomia. Destacaré, per exemple, que un dels textos catalans més antics sobre la Passió (s. XIV) s'hagi publicat (García/Martín 2003) prescindint dels escassos, i per això rellevants, elements iconogràfics que conté:¹

1. Aquest treball s'ha enllestit en el marc del projecte FF12009-14206 (IIFV, Universitat de València), de la DGIGYT. Dibuixos que trobem en els ff. 2r, 4v, 5v, 6r, 6v, 7v i 12r. Veg. BITECA Manid 1223, París, Nationale-Richelieu, esp. 472, «Poème sur la Passion»: <http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/BITECA>.

O, per citar-ne un altre cas notable, podem assenyalar que hom no va dedicar ni una línia als dibuixos de la important versió valenciana (s. xv) del *Breviari d'Amor* de Matfre Ermengaud (Ferrando 1980).²

Per això voldria incidir en l'íntima interconnexió existent entre la literatura i l'art de tema religiós, i ho faré tractant de mostrar la continuïtat de certs esquemes medievals, en un tall cronològic posterior, centrant l'atenció en aquells aspectes de la meditació més determinants de la representació plàstica.

Bona part del que diré és el resultat directe o indirecte de l'estudi de l'*Exercici de la santa Creu*, obra que, per les curioses circumstàncies de la seva creació i difusió, constitueix un vertader fòssil bibliogràfic. Segons l'*explicit* del manuscrit que Torres i Amat (1973 [1836]: 700 i Bover 1976 [1868], r: 202, 142-142) afirma haver vist en el monestir jerònim de la Vall d'Hebron, fou acabada d'escriure el 20 de juny del 1455 («fuit perfectus 20 junii anni 1455») o, si hem de creure l'adaptador o traductor (?), el dia 20 d'agost de 1446 (Marçal 1683: portada i 294), per encàrrec de la reina Maria, muller del Magnànim. L'autor

2. La mancança és compensada amb escriure en l'estudi de les 250 il·lustracions que trobem en el ms. del *Breviari d'Amor* copiat a Lleida devers el 1326 per un mestre de l'estudi lleidatà anomenat Joan d'Abandonia (Martínes 2008).

fou un franciscà confessor de la sobirana, de llinatge Caldès o Calders, i de nom no ben precisat: Nicolau? (Trias 1985: 124-125), Pere? (Llompart 1982: 177), Antoni? (Hillgarth 1964: 312). Aquest text del s. xv només va ser imprès el 1683, gràcies a la iniciativa de fra Francesc Marçal, que assegura haver-lo traduït «en llengua vulgar corrent».

Tals circumstàncies obliguen a preguntar-se com i per què un text pensat la primera meitat del s. xv, només va ser publicat dos segles més tard. La recuperació només s'explica tot partint del sincretisme existent entre els diversos corrents d'espiritualitat, o de l'evident continuïtat de certes pràctiques ascètiques, litúrgiques i paralitúrgiques. Vagi per endavant aquest aclariment com a justificació d'una incursió fora dels camins que tinc més fressats, sense apartar-me per això del mateix tema nuclear: la lectura i meditació de la gran tragèdia de la redempció, pedra clau d'una teoria que sublima el *pathos* de la mort per amor, d'on brollen la por i l'esperança, la tendresa i la commiseració, l'afecte i el concepte.

El cristianisme ha anat sempre vinculat al ritual i la representació. L'àmbit mateix del temple cristià fou concebut com un gran teatre al·legòric d'una «realitat sobrenatural» (Simson 1956: xvii), en què totes les formes de l'art es troben bellament conjuminades en una funció alhora estètica i didàctica: pintura, escultura, vitralls, orfebreria, música i una litúrgia que combina els himnes i salms amb els textos bíblics, i centrada en les hores de l'ofici diví, que giren entorn de la magna representació de la vida, mort i resurrecció de Crist. Aquesta representació nuclear, alhora teatral i simbòlica, és, com va explicar Hardison (1965), la missa, centre nuclear permanent del dia i del calendari litúrgics.

Si, d'una banda és prou coneguda la vella connexió entre la litúrgia i el teatre, d'altra banda tots els qui tenim una certa edat hem pogut comprovar l'impacte emocional de certes celebracions paralitúrgiques, que giren entorn de la celebració eucarística, i que han arribat fins als nostres dies. Hem viscut encara els vells rituals associats amb la Passió,³ com el sermó de les set paraules de Crist en la creu, el lavatori dels peus o l'ofici de Tenebres, on els infants escenificàvem el terratrèmol pegant colps a la bancada i fent soroll amb els missals, mentre els soldats romans corrien espantats i hom anava apagant els fassos, tret d'un que simbolitzava la constància de Maria en la fe en el seu fill.

Encara més impressionant i patètic era sentir com ressonaven els colps secs de martell durant la representació del «Devallament» (Llompart 1978 i Massip 1993), en què dos sacerdots revestits d'alba desclavaven una estàtua de Crist

3. Quasi tots els nostres pobles tenen un viacrucis de rajoles de ceràmica, situat en un camí marcat per la verda verticalitat dels xiprers, que puja a una ermita o capella amb un calvari. Algunes obretes devocionals, com ara la mallorquina de Francesc Prats (Munar/Pasqual 1985 i Llompart 1978), guarden relació amb la tradició d'aquestes rememoracions processionals de la «via dolorosa».

crucificat, amb l'ajuda d'un llençol fixat per dessota dels braços erts de la imatge articulada. L'efecte òptic era, si més no, el de tants quadres sobre el tema que encara podem veure en esglésies i museus. Només que, quan la brusca remor s'escampava per les voltes, era com si aquelles pintures cobrassen vida i es renovellés la dramàtica història del sacrifici d'un Déu fet home per a servir de víctima expiatòria; història, a més, teatralment cantada a tres veus en la missa major, en una espècie d'oratori rudimentari: la *Passio*, on un dels celebrants, el de veu més baixa i solemne, representava el Crist; l'altre, el narrador; mentre que un tercer, la Sinagoga, assimilava totes les altres parts en diàleg. Durant aquells dies l'efecte empàtic era tal que les mares no ens permetien ni jugar ni alçar la veu i estroncaven qualsevol manifestació d'alegria, amb un gest imperatiu: «Xist! Calleu, que el Bon Jesús és mort!»

Per això i com a natural contrapartida l'altra gran sensació emotiva era la litúrgia del diumenge de Pasqua. De bon matí, la gent presenciava embadalida el miracle de la resurrecció. O sigui: com l'estàtua del Crist, gràcies a la senzilla màgia del moviment d'una cortina, apareixia quan el celebrant entonava el *Gloria* i ressonava exultant la trompeteria de l'orgue, mentre que els soldats romans que custodiaven el sepulcre fugien atemorits.

La processó de l'«Encuentro» (la castellanada palesa que el costum fou introduït el s. xvii) tenia lloc en la plaça, on la imatge de Crist ressuscitat, sortida processionalment de l'església, es trobava amb la de la verge de la Soledat, ara vestida de colors llampants, que una altra comitiva portava per un carrer oposat (Llombart 1982: 168 i 1998), mentre ressonaven el petar dels masclets i la tonada festiva de l'antífona pasqual, *Regina coeli laetare, Allelluya*, cantada per un cor d'infants acompanyat per la banda de música. Acte seguit, mare i fill tornaven plegats a la parròquia. El cicle de Passió s'havia tancat tal com estava previst. S'havia acabat el dol i el dejuni. Ja podíem cridar, jugar i menjar amb delit les tradicionals panades de Pasqua.

D'altra banda, com és sabut, les «roques» i la parafernàlia del Corpus valenciana ens recorden el pas de la història llegida, narrada o imaginada, a la història representada, i que bastava un mestre d'escena competent per a convertir allò descrit per la litúrgia, un llibre devot, o plasmat en les pintures d'un retaule, en una escena transportable al carrer, ja fos a base d'estàtues que resumien la substància d'una representació o misteri, com el d'Adam i Eva, o bé en forma d'escena vivent, més tard fàcil d'activar i d'articular com a teatre, recurrent a uns quants himnes o antífones, un mínim de diàleg, l'attrezzo necessari, algunes màquines i els inevitables focs d'artifici.

La Festa d'Elx és un extraordinari testimoni vivent d'aquest procés. Josep Romeu (1984), mestre indiscutible, va demostrar fins a quin punt els temes i motius d'aquesta festa valenciana, patrimoni de la humanitat, guarden una relació molt estreta amb certes obres devocionals de la nostra literatura, com ara la vasta *Vita Christi* (d'ara endavant, VC) de Francesc Eiximenis.

I el mateix podem dir de la teatralitat dels passos processionals de setmana santa. Agnòstics reconeguts m'han confessat que els colpeix de manera molt particular la visió dels més patètics i sangonents. L'hispanista Keith Whinnom (Whinnom/Severin 1979), enllestint l'edició d'una obra tan tensa com *La Passió trobada* de Diego de San Pedro, es demanava per què entre la trentena de «Pasiones trobadas», o narracions castellanes en vers de la història de la Passió, la preferida pels lectors, fins al punt de convertir-se en un best-seller que circulà en fullets fins avançat el s. XIX, era la més truculenta. Vaig comentar-li que la pràctica guardava relació amb la «passió per la Passió»; una característica de l'edat mitjana que trobà continuïtat en l'anomenada *Theologia crucis* (Andrés 1971) de l'espiritualitat dels s. XV i XVI, destinada a provocar sentiments contraposats, ja que en el fons tothom sabia que el drama contemplat tenia un desenllaç feliç.⁴

Discussint amb Whinnom sobre l'impacte d'aquests textos, d'una plasticitat tan cruenta, em va explicar que l'escriptor Somerset Maugham, impulsat per la coneguda curiositat anglosaxona per provar sensacions noves, va practicar una tanda dels exercicis espirituals de sant Ignasi de Loiola, de resultes dels quals va patir un xoc que quasi el va abocar a una crisi nerviosa.⁵

El fet innegable és que els *Ejercicios espirituales* (d'ara endavant, *EE*) ignasians, impossibles d'obviar si hom vol estudiar l'*Exercici* mallorquí, són una importantíssima aportació hispànica, i en certa manera catalana, a la història de l'espiritualitat, i marquen una fita d'obligada referència. Bé que ho demostren tant el nombre d'edicions com els milions d'exemplars que se n'han publicat en les llengües més diverses a partir del 1539.

I. EXERCICIS ESPIRITUALS I LA «COMPOSICIÓ DE LLOC»

La paraula *exercici* és ben plena de connotacions. Sant Pau (Tim 4, 7-8), ja establí una analogia entre el cristià i el gimnasta grecoromà, i la idea d'exercitar-se en la virtut fou molt ben assumida per l'ascetisme cristià. A casa nostra havia sigut molt ben assimilada el s. XV, d'acord amb les tendències més mo-

4. La gran contemplativa italiana Àngela de Foligno, en el seu *Memorial* (Thier/Calufetti 1985: 152-153 i 278-279), confessa que «quan veia pintada la passió de Crist, a penes podia sostenir-se dempeus: tenia febre i es posava malalta, raó per la qual la seva companya procurava d'amagar-li les pintures de la Passió», però, d'altra banda, explica també que en assistir a una de les primeres representacions de la Passió documentades a Itàlia, quan «semblava que tocava plànyer, a ella, en canvi, li fou meravellosament atorgada tanta alegria i delit, que va perdre la paraula» i va tenir un inenarrable sentiment de Déu.

5. L'experiència és evident que també va causar un formidable impacte en James Joyce (1972: 108-139), que en dóna testimoni en les pàgines autobiogràfiques d'*A Portrait of the Artist as a Young Man*.

dernes de l'espiritualitat centreeuropea, en l'*Exercitatorio espiritual* de García Ximénez de Cisneros, obra que sant Ignasi degué conèixer a Montserrat o a Manresa (Colombàs 1955: 471 i Baraut 1965, i: 167-168).

En el famós text ignasià, la paraula *exercici* té el mateix sentit de 'mitjà pràctic per ajudar a pregar, servir Déu i adquirir la virtut' i d'"examen de consciència, meditació, contemplació, oració vocal i mental',⁶ que trobem en la tradició cristiana i retrobem en altres importants autors místics del moment, com Francisco de Osuna (Ros 1936: 428), mestre de Teresa de Jesús. Només que s'organitza d'una manera molt més sistemàtica, sota el guiatge d'un director experimentat al qual hom recomana «de narrar fidelment la història de la tal contemplació o meditació», fent-ho només «per punts», en forma d'una «breu o sumària declaració», a fi que l'exercitant, a partir d'aquests materials, pugui aprofundir el tema a soles.⁷

Notem que en el text citat, el lexema *contemplació* és sinònim de *meditació*,⁸ narrativa o història d'una hora de duració, que el director fa servir, a raó de cinc per dia, a fi que l'enteniment porti el pes de la consideració intel·lectual o concepte (*discurriendo*), i la voluntat transformi aquesta consideració en afecte (*afectando*). Aquests temes són triats en funció de la intencionalitat i, com indica la 4ª anotación ignaciana (*EE*, 208) s'han de presentar de forma escalonada al llarg dels trenta dies que dura la pràctica en la seva versió menys *light*.

Mentre que la primera setmana està centrada en la consideració dels pecats, o *vida purgativa* (*EE*, 209, 10a), les altres tres tracten: de la vida de Crist (*vida il·luminativa*), començant al principi fins al dia de Rams (2a setmana); la passió (3a setmana), i la resurrecció i ascensió (4a setmana). Queda així prou clar quin és el nucli central de la proposta (exercicis 190 a 312): la imitació de Jesucrist, model de perfecció.

Encara que el sant no ho digui de manera directa, sí que deixa entreveure que l'objectiu és passar d'allò que sant Bonaventura havia denominat *primera*

6. Cito per l'edició d'Iparraguirre-Dalmases (1977: 207): «1ª anotación... por este nombre, ejercicios espirituales, se entiende todo modo de examinar la consciencia, de meditar, de contemplar, de orar vocal y mental, y de otras espirituales operaciones...» Per motius obvis faig servir el text original castellà.

7. *EE*, 207: «2^a la persona que da a otro modo y orden para meditar o contemplar, debe narrar fielmente la historia de la tal contemplación o meditación, *discurriendo solamente per los puntos con breve o sumaria declaración*; porque la persona que contempla, tomando el fundamento verdadero de la historia y *discurriendo y racionando por sí misma* y hallando alguna cosa que haga un poco más declarar o sentir la historia, quier por la ración propia, quier sea en quant el entendimiento es ilucidado por la virtud divina, *es de más gusto y fructo spiritual que si el que da los ejercicios hubiese mucho declarado y ampliado el sentido de la historia*; porque no el mucho saber harta y satisface al ánima, mas el sentir y gustar de las cosas internamente». Destaco alguns punts rellevants que deixen marge a la iniciativa personal.

8. *EE*, 210: «12ª como en cada uno de los cinco ejercicios o contemplaciones que se harán cada día ha de estar por una hora...»

via de la vida espiritual o *via purgativa*, o de temor de Déu i purificació dels pecats, a la *il·luminativa* o coneixement i imitació de Crist, sense fer esment de la *via unitiva*, o unió amb Déu per amor, tal com feia, per exemple Jiménez de Cisneros (Baraut 1965, II: 90-91), de la mà del gran teòleg franciscà.⁹

Aquesta cautela s'explica a partir de l'ambient de terror creat per la censura de la Inquisició, i el recl d'aquesta enfront a qualsevol pràctica mística, o de religiositat interior relacionable amb els *alumbrados* o amb els luterans. Convé recordar que la llista dels sants que van tenir problemes amb el sant Ofici, ultra Ignasi de Loiola i Francesc de Borja, inclou, entre d'altres, Teresa de Jesús, Joan de la Creu, Josep de Calassanç i Joan de Ribera, i autors tan doctes com l'arquebisbe Carranza, Luis de Granada i Luis de León. I és que, a partir del 1509, el fantasma dels falsos místics anomenats despectivament *alumbrados* (Huerga 1978), havia posat en entredit, no solament la idea de fer assequible al poble un mètode d'arribar a Déu mitjançant la meditació, sinó fins i tot la lectura dels textos bíblics en llengua vernaclea.

Limitant-me a citar obres i autors molt representatius, basta recordar que el dominicà Luis de Granada (1504-1588), mestre indiscutible de l'art de l'oració, va veure com els seus bellíssims *Libro de la Oración y Meditación*, *Memorial de la Vida Christiana* i *Guía de Pecadores* eren inclosos, el 1559, a l'índex de llibres prohibits de l'inquisidor Valdés, que qualificava aquelles obres, exponents de la millor literatura religiosa del moment, com una «contemplación para mujeres de carpinteros» (Bataillon 1986/6: 702).

La frase és ben reveladora. Perquè, tant Luis de Granada com Joan de Ribera representen un posicionament del tot obert a l'espiritualitat femenina, com bé prova el seu capteniment envers les anomenades *beates*. En realitat, ambdós il·lustres amics es van veure compromesos en l'escàndol dels falsos estigmes de sor Maria de la Visitació, monja del convent de l'Anunciada de Lisboa. Però, mentre que el dominicà va haver de reconèixer que havia pecat de crèdul, Ribera seguí fomentant aquell tipus d'espiritualitat i féu enterrar el cos de la seva protegida, la beata Margarida Agulló, en l'església de la seva imponent fundació, on l'art i la litúrgia pregonen encara ara els ideals tridentins (Pons 1991: 39-48 i Huerga 1959, 1961, 1962 i 1978, II: 289-291).¹⁰

9. «[...] En este libro [...] trataremos cómo el ejercitador [...] se ha de ejercitar según las tres vías que son dichas *Purgativa*, *Iluminativa*, *Unitiva*. Y cómo per ciertos ejercicios, según los días de la semana, *Meditando*, *Orando*, *Contemplando*, ordenadamente podrá subir a a alcanzar el fin deseado, que es ayuntar el ánima con Dios, [...] estas tres vías son atribuídas a las tres virtudes theologales, que son Fe, Esperanza, Caridad [...]» (Baraut 1965, II: 90-91).

10. El petit tractadet *Exercitium Orationis Mentalis*, de fra Cosme Agustín Domínguez, publicat per Garganta (1955), com bé indica l'editor, «nos interesa por su afición metódica» i també «por su adhesión temprana a fray Luis de Granada», en un frare valencià que tenia prestigi i es dedicava a la docència, ja que és un evident plagi del *Memorial de la vida cristiana* de fra Luis. Que el *Memorial* tenia acceptació i circulava en català ho prova el ms. 1548 de la Biblioteca de la Uni-

Estem, una vegada més, davant enfocaments molt contrastats, que ja trobem en etapes precedents. Però ara el dilema ve agreujat per l'amenaça luterana i també pels excessos detectats entre alguns grups d'espirituals que, sota el guiatge de frares franciscans, havien divulgat la pràctica de la meditació contemplativa de l'anomenat *recogimiento* entre la gent senzilla, en especial entre les dones, les quals, en certs comptats casos, havien resultat víctimes de l'arrauxament sexual d'alguns frarots desvergonyits.

L'escàndol dels anomenats *alumbrados* va posar en entredit la tendència a fer arribar l'art de meditar al poble. En tot cas, cal tenir present que, mentre que l'*Exercitario* montserratí anava dirigit a reformar els monjos, tant el *Tercer Abecedario* de Francisco de Osuna,¹¹ com l'obra de Luis de Granada i els *Exercicios* ignasians volien contribuir a una reforma cristiana de *tota* la societat. El lector actual de les belles obres de Luis de Granada, gran mestre d'espiritualitat d'esperit més aviat franciscà, se'n fa creus, i es demana el com i el perquè de la radical prohibició de les obres d'aquest autor. Però a nosaltres, ens manca, és clar, l'arma d'un olfacte o *venatica subodoratio*, com la que es vantava de posseir el seu bregós germà d'hàbit Melchor Cano (Serry 1754: 716-717),¹² el qual, fent honor al seu llinatge, ensumava heretges i *alumbrados* arreu arreu.

Sigui com sigui, el llibre de fra Luis de Granada *De la Oración y Consideración* (d'ara endavant, *OC*), té com a objectiu declarat «l'esmena de la vida» del lector. Les meditacions hi són presentades com «una bateria destinada a retre el cor humà i posar-lo en mans del seu legítim i vertader Senyor», o en una comparació més tradicional i menys combativa: «una taula que brinda al convidat tot de menjars variats, d'on triar».¹³ La diferència entre un sermó o un text devot destinat a la lectura i un text ben meditat és com la que hi ha entre

versitat de Barcelona, que entre altres coses conté *Un Mètode per a tenir oració los principiants en la vida espiritual, recopilat del V.P. fr. Luis de Granada y altres doctors Místichs a fi y effecte de enseñar als germans novicis quant novament entren en religió*.

11. Veg. en especial la lletra O, dedicada a l'oració, en què explica que escriu per a tothom: «[...] en manera a todos inteligible y que todos puedan haver parte y usar la presente letra» (Ros 1936: 435).

12. «Videas hominem in Lutheraronum dogmatis expugnandis, & internoscenda mente exercitatum, qui, ut canes venatici, in libro quem legendum suscipit, haereses odore quodam suspicionis quam sagacissime pervestiget, ejusque libri auctorem corruptum esse, acutissime sentiat. Leget eum librum fortasse alius stipes sine sensu, qui nihil omnino indagare, nihil olfacere, nihil ne suspicione quidem possit attingere. Quales sunt hodie non pauci, qui Baptistam Cremensem, *Henricum Harph, Joannem Tulerum, aliosque hujus farinae auctores quotidie habentes in manibus, quotidie in ore, eorum errata tamen, mentem, animum non odere ullo, non vestigiis, non sapore capiunt* [...] Quidni muti sint canes et latrare non valeant, quibus ad investigandum nulla jam est sagacitas narium?» (El subratllat és meu).

13. «[...] una como batería al corazón humano para rendirlo [...] y entregarlo en manos de su legítimo y verdadero Señor [...] No veo yo porque se deva quejar el convidado, de que le pongan la mesa llena de muchos manjares, pues no le obligan por esso [...], a que de cabo de todos ellos, sino que entre muchas cosas, escoja la que más hiziere a su propósito [...]» (*OC*, 198).

el menjar presentat en una plata i el menjar ja degustat i paït.¹⁴ Però allò important és que de la mateixa manera que alimentem el cos almenys dues vegades al dia, cal nodrir l'ànima mitjançant la meditació del matí i de la vesprada.

Per això el llibre conté el text de set lectures sobre la Passió destinades a ser exercitades al matí.¹⁵ El text brinda, en primer lloc i en cursiva, el corresponent fragment de l'evangeli que tracta el tema a considerar, seguit d'un vast comentari o glossa de l'autor, subdividida en diverses parts. Aquestes consideracions sobre la passió de Crist van complementades per les altres set meditacions vespertines que tracten temes associats a la primera via o purgació dels pecats,¹⁶ i que l'autor considera que «son las primeras en la orden del exercicio, porque de aquí han de començar los que de nuevo se buelven a Dios» (OC, 239). Fra Luis recomana acompanyar cada meditació 1) d'una preparació («como quien templa la viguela para tañer»); seguida de 2) la lectura atenta i pausada del pas que volem meditar (almenys fins que no se sap el text de memòria); 3) la meditació en si mateixa; 4) una acció de gràcies, i 5) una oració final (OC, 288-306).

Pel que fa a la manera de meditar, convé recordar les següents recomanacions (OC, 291a):

[...] quando el misterio que queremos pensar, es de la vida y pasión de Christo, o de alguna otra cosa que se puede figurar con la imaginación, como es el juicio final o el infierno, o el Paraíso, devemos figurar cada cosa de estas con la imaginación, de la manera que ella es, o de la manera que passaría, y hazer cuenta que allí en aquel mismo lugar donde estamos passa todo aquello en presencia nuestra, para que con esta representación de las cosas sea más viva la consideración y sentimiento dellas [...].¹⁷

14. «Porque no ay más diferencia entre el sermón y la consideración de essa mesma lición, o que entre el mangar puesto en un plato y el mesmo digerido y cozido en el estómago.» Compareu-ho amb Francisco de Osuna, *Quinto Abecedario*, I, cap. 59, (citat per Ros 1936: 429): «Tener libros y leer ejercicios para satisfazerte no es otra cosa sino ver los manjares para matar tu hambre de manera que assí como vn solo manjar si lo comes te harta mas que otros muchos con solo ver los [...]».

15. Dilluns, Sant Sopar; Dimarts, Getsemaní; Dimecres, Crist davant Anàs, Caifàs Herodes i Pilat i flagel·lació; Dijous, Coronació d'espines, *Ecce Homo* i Crist carregat amb la creu; Divendres, misteri de la creu i set paraules; Dissabte, Llançada, descendiment, plant de Maria i sepultura; Diumenge, Resurrecció, baixada als Llíms, aparició a Maria, a Magdalena i als deixebles.

16. Dilluns, coneixement de si mateix i dels propis pecats; dimarts, misèries de la vida: breuetat, incertesa, mutalibilitat, enganys, mort; dimecres, la mort; dijous, judici final, fi del món; divendres, penes eternes de l'infern: de sentit i potències de l'ànima, de dany i particulars; dissabte, la glòria (bellesa del lloc, goig espiritual de la visió dels sants i de Déu, glòria del cos, eternitat); diumenge: consideració dels beneficis divins (creació, conservació, vocació, beneficis particulars).

17. Amb el benentès que no cal exagerar aquest esforç, sinó limitar-se «con hazer buenamente lo que es de su parte, que es hallarse presente a lo que el Señor padeció, mirando con una vista sencilla i sossegada, assí lo que padeció como el amor [...] con que lo padeció [...]» (OC, 296 a).

Més avall, identifica la meditació amb la «consideració» d'algun pas de la vida de Jesucrist i n'especifica així la metodologia a seguir (OC, en el Trac. 6 «De la oración mental» i II «De la meditación», 583ab):

[...] Deve hazer cuenta que aquel misterio passa allí delante d'él, figurándolo assí en su imaginación, pues para semejantes cosas nos fue dada por Dios esta potencia [...] Mucha más cuenta se ha de tener con el ejercicio de la voluntad, que non el del entendimiento, por ser éste más fructuoso [...] Nos servimos del entendimiento para que alumbré, guíe y despierte a la voluntad [...].

Tal com en l'*Exercitatio*, però sense esmentar les tres vies tradicionals, fra Luis cerca d'intensificar la fe, l'esperança i la caritat, gràcies a la «ruminació» dels misteris, fent entrar en joc les potències de l'ànima, començant, com hem vist, per l'enteniment, ja que, segons ell, la voluntat «és una potència cega, que no pot donar una passa sense el guiatge de l'enteniment que la il·lumina ensenyant-li allò que ha d'estimar».¹⁸ De la mateixa manera que l'escriptor aprèn a l'enteniment, no atia l'afecte descobrint-li les raons de l'amor (OC, 201).¹⁹ La meditació és, doncs, del tot necessària: és com la llenya que atia el foc de la caritat, que cal mantenir constantment encès dins el cor (OC, 202a).

L'enteniment i la voluntat són com els dos cavalls d'un carro, un apressat i l'altre peresós, totalment lligats i depenent l'un de l'altre (OC, 202a i 295a).²⁰ L'enteniment ha de mastegar les veritats per tal que la voluntat les deguste, caçant-les com fa el gos, per a després entregar-les al caçador; o com fa l'infant, que tot allò que troba ho porta a la mare. A vegades proposa que el devot adopti posicions o actituds calcades de situacions reals, com ara que el pecador a fi d'humiliar-se es posicioni mentalment davant Déu «com estaria un malfactor sentenciat a mort, quan entrés en el palau del rei a demanar-li perdó» (OC, 296a).²¹

18. «[...] porque cierto es, que nuestra voluntad es una potencia ciega, que no puede dar passo sin que el entendimiento vaya adelante, alumbrándola y enseñándola lo que ha de querer [...]» (OC, 201). La idea recorda la doctrina d'Enric Herp, *Directorium Avrevum Contemplativorum*, cap. 19 (Martín 1974: 566): «dos habere oportet pedes spirituales, qui sunt intellectus et amorosus affectus, quos pariter coambulare necesse est, vt illa secreta contemplationis itinera attingere valeant. Alioqui intellectus sine amoroso affectu claudus est, nec potest progredi: affectus etiam sine intellectu caecus est, et viam ignorat, sed errat in ea. Itaque necesse est, vt intellectus affectui viam demonstret, et affectus intellectum (impetu suo) viam demonstret».

19. «[...] assí como el uso de escribir bien, haze a un hombre escrivano, &c, assí también el uso y exercicio y continuación de amar mucho a Dios, viene a hazer un hombre grande amador de Dios [...] Como puede estar la voluntad amando, sin que el entendimiento la esté soplando y atizando y descubriendo causas de amor?» (OC, 201).

20. «Has de hazer cuenta que vas en un carro de dos cavallos, uno apressurado i otro peresoso» (OC, 295a); «Porque assí como de dos cavallos que van en carro, no puede el uno dar passo sin el otro; assí estas dos potencias de tal manera estan entre sí travadas, que ordinariamente no puede la una dar passo sin la otra, a lo menos la voluntad sin el entendimiento [...]».

21. «[...] viene a estar delante de Dios, como estaría un malhechor sentenciado a muerte quando entrasse en el palacio del rey a pedirle perdón [...]».

De fet, fra Luis de Granada, en les seves *Meditacions muy devotas, sobre algunos passos y misterios principales de la vida de Nuestro Salvador...* (OC, 778-870), adapta el mètode preconitzat per l'autor de les *Meditationes Vitae Christi*, atribuïdes a sant Bonaventura, o el *Fascicularius* d'aquest autor, consistent a repartir la consideració d'uns fragments de la vida de Jesucrist, en especial de la Passió, durant cada dia de la setmana (OC, 208-288), mètode que, amb lleugeres variants, acabarà generalitzant-se.

Però, com és també el cas de l'*Exercitatorio*, fra Luis aprofita, sense donar noms, molts altres autors aleshores considerats sospitosos, com Joan Tauler o Savonarola, entre d'altres. Fragments sencers de les seves belles i patètiques descripcions de la Passió són literalment traduïts del gran místic alemany (Martín Kelly 1975: 99-101), cosa que explica els retocs posteriors que proven la prudent autocensura de l'autor (Bataillon 1986/6: 753). Dit d'altra manera, els inquisidors van fer servir la contingència d'uns abusos ben documentats per imposar les seves preferències i per carregar-se tot un sistema que els resultava massa obert a les masses incultes, especialment a les dones.

En realitat detectem a simple vista nombrosos contactes entre el sistema preconitzat per Luis de Granada, autor que Joan de Ribera va ordenar que fos llegit en el refectori del seu seminari valencià «por la devoción que siempre habemos tenido, y tenemos a la doctrina de sus libros, y la gran opinión de virtud y santidad, y por la particular amistad y correspondencia que hubo entre él y mi» (Pons 1991: 40), i el de l'*Exercitatorio* montserratí i dels mateixos *Exercicios* ignasians.

No té res d'estrany que fra Melchor Cano, al temps que mostrava la seva animadversió contra els primer jesuïtes («estos son los iluminados y dejados que el demonio tantas veces ha sembrado en la Iglesia...») (Torres 1864, II: 499 i Bataillon 1986/6: 702), als quals acusava d'excessiva familiaritat amb les dones, crítiqués també els *Exercicios*, espècie de màquina miraculosa de fer sants per encàrrec en trenta dies (Astráin 1912-1925, I: 325), i de rentar la cervellera dels joves (Ryan 2008: 146-147).

Cano, en el fons, no anava tan desencaminat, ja que els franciscans van exercir una notable influència no solament sobre sant Ignasi, sinó també en alguns dels seus primers seguidors, com ara el poderós exvirrei de Catalunya i duc de Gandia, Francesc de Borja (Ryan 2008: 152-160 i Cárcel 1986, I: 213-216), i sobre el P. Jeroni Nadal, ambdós sembla que també familiaritzats amb el lul·lisme.²²

22. Batllori (1996: 207-220), basant-se en treballs anteriors, com els de Sabater (1956), March (1926), etc., insinua que aquesta influència lul·liana també va poder arribar al mateix fundador de la Companyia de Jesús durant la seva «estada a Barcelona on va mantenir una estreta relació amb els cenacles lul·lians» (Bernat Sapila i Isabel Ferrer, Estefania Sapila i el seu marit Frederic de Gualbes, protectors del sant), i on pogué conèixer la primera edició valenciana del *Blaquerna* (1521). Ultra «la contemplació per a aconseguir amor», «des empremtes lul·lianes més rellevants dels *Exercicios*, serien la contemplació mitjançant les tres potències de l'ànima i la insis-

Allò que interessa remarcar és que una de les característiques més impressionants dels *Exercicios* ignasians és la famosa «composició de lloc», especificada en el primer preàmbul del primer exercici:

[47] 1º preàmbulo. El primer preàmbulo es composición viendo el lugar. Aquí es de notar que en la contemplación o meditación visible, así como contemplar a Christo [...] la composición será ver con la vista de la imaginación el lugar corpóreo donde se halla la cosa que quiero contemplar [...] así como un templo o monte, donde se halla Jesu Christo o Nuestra Señora. En la invisible, [...] la composición será ver con la vista imaginativa (*EE*, 221).

Però, com que no tothom està dotat de la suficient imaginació, aviat va sorgir la idea de crear un llibre de gravats que servís de suport didàctic als exercitants. Sembla que la iniciativa va venir del mateix Francesc de Borja i que al final la idea del sant valencià la va assimilar i portar endavant el ja esmentat Nadal, company parisenc de sant Ignasi i comissari general de la Companyia de Jesús (Bangert/McCoog 1992, Bover 1976 [1868], r: 549-551, Martín Kelly 1975: 457-464 i Nicolau 1949: 27).

II. L'ART AL SERVICI DE LA MEDITACIÓ. EL PROJECTE DEL P. NADAL I ELS SEUS PRECEDENTS

Aquest jesuïta mallorquí, va ser, doncs, l'impulsor d'un volum amb 153 gravats, destinat a il·lustrar l'esperit dels *Exercicios* ignasians.²³ Allò més destacable del projecte és la incidència en una perspectiva tridimensional que en facilitava l'ús d'acord amb la seva intencionalitat primigènia d'evocar i de viure cada pas de l'evangeli *com si hi fóssim presents*, raó per la qual aquests gravats resulten ara tan il·lustratius del tema que ens ocupa.

Així, en la representació de l'oració de Getsemaní, l'artista brinda en forma de panoràmica una perspectiva escalonada del lloc on es troba, en primer pla, el

tència en la doble intenció de la voluntat humana: L'una troba el seu fi en les criatures i l'altra s'enlaira fins a Déu» (p. 207). Veg. el breu però substancial tractament del tema de la meditació lul·liana de la Passió a Rubio (1995: 69-79).

23. En aquest volum, publicat a Anvers el 1593, sota el títol d'*Evangelicae Historiae Imagines*, ultra els editors Cristòfor Plantin i Martí Nutius, van col·laborar-hi pintors famosos (l'italià Bernardo Passaro i el deixeble del Tintoretto Marten van Vos, entre d'altres) i gravadors de renom (com els flamencs Antoni, Jerònim i Joan Wierix, Adrià i Joan Collaert i Karel de Mallerij). Tots ells treballaren sota el guiatge del mateix Nadal, que fou qui va redactar les notes que acompanyen cada escena, raó per la qual el llibre és conegut també com la *Biblia Natalis* (veg. Nadal; Batllori 1996, vr: 245-349, en especial 346-349). L'obra va ser reeditada el 1594 i 1595, en un format més gran, *Adnotationes et Meditationes in Evangelia*, ordenant ara els gravats d'acord amb les lectures de l'any litúrgic del *Missale Romanum*. És fàcilment consultable per Internet.

protagonista de la meditació: Crist orant. Hi trobem indicat amb lletres majúscules, i explicat, tot allò destinat a ajudar a contextualitzar la història contemplada: *a*) el torrent de Cedró; *b*) la portella de l'hort; *c*) la coveta on descansaven els apòstols; *d*) el lloc més elevat on van romandre els tres deixebles que acompanyaren Crist; *e*) la cova on resava Jesús; *f*) l'àngel confortador; *g*) els restants deixebles; *h*) Judes i companyia, que s'acosten de lluny i encara no han passat el pontet, que juga un paper important en algunes descripcions de la Passió.

El següent gravat representa el judici final, una història que necessita força imaginació i que ha rebut tractaments molt diferents, tots coincidents en la intencionalitat d'inspirar el sant temor de Déu. El gravat té dos nivells antitètics: el cel i la terra. En el cel, destaca *a*) el Jutge suprem; *b*) el cel i els planetes; *c*) els àngels; *d*) Maria asseguda al costat del seu fill; *e*) els quatre elements: foc líquid; *f*) l'aire; *g*) l'aigua; *h*) la terra; *i*) els àngels separant els bons dels dolents; *k*) els bons escolten les paraules de salvació: «Veni beneïts...»; els dolents, les de damnació: «Aneu maleïts, al foc etern»; *l*) l'infern devora els damnats i els diables; *m*) acabat el Judici, Crist puja al cel empiri per a regnar eternament amb els àngels i sants.

Els gravats tenen, doncs, la funció d'ajudar a fer una correcta «composició de lloc», acompanyada de l'exercici sistemàtic de les tres potències de l'ànima sobre el pas o tema tractat.²⁴ A fi de moure la voluntat, cada meditació va se-

24. S'ha de «traer la memoria sobre el tema, luego sobre el mismo el entendimiento discurrendo, luego la voluntad» (EE [50], 222).

guida, entre altres coses, d'un col·loqui afectiu, on l'exercitant passa a l'acció i pren part de manera més directa en l'escena.

El director dels exercicis, sempre curós de l'escenografia i de l'efecte o estat d'ànim que vol provocar en l'exercitant, sovint li recomana, en la línia d'allò també aconsellat per Luis de Granada, d'assimilar actituds necessàriament determinants de l'estat d'ànim de subjecció i humilitat que desitja inculcar, tals com actuar: com un criat davant del senyor (p. 223), com un cavaller davant del seu rei (p. 227), com un criminal carregat de cadenes davant del jutge (p. 228), etc., i fins i tot diferents postures físiques, psicològicament destinades a produir el mateix efecte: estar de genolls, amb la cara en alt, en posició supina, de peu, a les fosques, així com l'ús de cilicis o de disciplines (p. 229).

Una de les meditacions més colpidores i més sensuals era la de l'infern, espai que cal «veure amb la vista de la imaginació», en totes les seves dimensions («longura, anchura y profundidad»). Ens podem fer una idea del guió, sense necessitat de sentir la veu del director d'escena, que anava afegint detalls *ad libitum*. La visió pot resultar més o menys plàstica i minuciosa segons si l'exercitant ha llegit o no el Dant, o ha vist algunes pintures flamenques que, com les del Bosco, arriben a extrems imaginatius del tot surrealistes.

En qualsevol cas, el gravat (veg. làmina 7) que tracta d'explicar la paràbola del pobre Llätzer i Epuló pretén facilitar-nos la tasca d'ubicar el lloc exacte on va anar a raure aquell paradigma de ric sense pietat. De pas, se'ns brinden unes dades que resulten ben rellevants en altres meditacions, tals com: *a*) la ubicació precisa dels llimbs, on podem veure la figura nua i asseguda d'Adam amb els sants pares; *b*) en la franja inferior podem divisar els llimbs dels infants sense

batiar, als quals «no arriba ni la llum de l'espai superior dels sants pares ni la calor del foc del Purgatori»; *c*) podem veure també el Purgatori, on les ànimes són purificades per la voluntat i la mà divines; *d*) finalment, hi trobem el globus de l'infern, on el ric Epuló prega de genollons a Abraham que li deixi caure una gota d'aigua damunt la llengua.

Sant Ignasi té bona cura de recordar que en aquesta meditació cal involucrar-hi els cinc sentits, o sigui: la vista (de «los grandes fuegos y las ánimas como en cuerpos ígneos», l'oïda («llantos, alaridos, voces, blasfemias»), l'olfacte («humo, piedra azufre, sentina y cosas pútridas»), el gust («cosas amargas, así como lágrimas, tristeza y el verme de la consciencia»), el tacte («como los fuegos tocan y abrasan las ánimas...»), etc. (*EE*, 226).²⁵

25. Vet ací un impressionant tast de la «composició de lloc» sobre l'infern que Joyce posa en boca del jesuïta que dirigeix una «tanda» d'exercicis en un col·legi dublinès: «[...] the preacher's voice sank. He paused, joined his palms for an instant, parted them. Then he resumed: —Now let us try for a moment to realize, as far as we can, the nature of that aboid of the damned which the justice of an offended God has called into existence for the eternal punihsmnt of sinners. Hell is a strait and dark and foul-smelling prison [...] expressly designed by God to punish those who refuse to be bound by His laws [...] —They ly in exterior darkness. For, remember, the fire of hell gives forth no light [...] The horror of this strait and dark prison is increased by its awful stench. All the filth of the world, all the offal and scum of the world, we are told, shall run there as to a vast reeking sewer [...] Consider then what must be the foulness of the air of hell. Imagine some foul and putrid corpse that has lain rotting and decomposing in the grave, a jelly-like mass of liquid corruption [...] And then imagine this sickening stench, multiplied upon millions of fetid carcasses massed together [...] —But [...] The torment of fire is the greatest torment [...] the lake of fire in hell is boundless, shoreless and bottomless [...] each lost soul will be a hell unto itself, tue boundless fire raging into very vitals [...] The blood seethes and boils in the veins, the brains are boiling in the skull, the heart in the breast glowing and busting, the bowels a redhot mass of burning pulp, the tender eyes flaming like molten balls [...] Every sense of the flesh is tortured and every faculty of the soul therewith: the eyes with impenetreble utter darkness, the nose with noisome odours,

La mateixa perspectiva servirà, si més no, per a descriure la victoriosa visita de Crist ressuscitat als sants Pares quan encara el seu cos estava penjat en la creu. En el gravat, hi podem veure: *a)* l'ànima de Crist, envoltada d'àngels, que baixa als llimbs sense obstacles; *b)* les ànimes dels sants Pares agenollades davant Jesús; *c)* l'ànima del bon lladre, portada als Llimbs pels àngels; *d)* en els llimbs dels infants, aquests no participen de l'alegria; *e)* en canvi, moltes ànimes són alliberades del purgatori, la qual cosa és significada pels raigs de llum; *f)* a l'infern inferior, Llucifer i Judes tremolen esfereïts.

Amb aquests ingredients, una ment avesada a meditar podia bastir tota una història capaç de convertir-se en una alegre dramatització mental. Bé que ho van demostrar Eiximenis (VC, cap. 123) i de manera molt especial nostra sor Isabel de Villena, que, com ja he explicat en altres llocs, dominava a la perfecció la tècnica preconitzada per les *Meditationes Vitae Christi* (d'ara en-davant, MVC) (veg. Hauf 1982 i 1992, r: 248-289, Llompart 1982: 178-179 i Berg Sobré 1979).

Els vint capítols (cap. 187-207) que la religiosa dedica a narrar les peripècies d'aquest gloriós viatge són fàcilment convertibles en un bell oratori o un misteri religiós. Crist, una vegada rebut el ceptre i la corona de la immortalitat de mans de sant Miquel, li encarrega que envii missatgers a anunciar a Adam la seva vinguda i que faci preparar la cadira reial on ha de seure Jesús. Aleshores,

the ears with yells and howls and execrations, the taste with foul matter, leprous corruption, nameless suffocating filth, the touch with red-hot goads and spikes [...] —Last of all consider [...] the company of the devils [...] (Joyce 1972: 120-123).

i cantant el *Te Deum*, s'organitza processionalment la baixada, que sor Isabel imagina com si es tractés d'una de les famoses entrades reials que celebrava la seva ciutat (Ferrer 1994 i Oleza 1992).

No deixa de ser curiós, i mostra fins a quin punt ens movem sempre en un terreny ja ben conreat per la tradició, que en la rèplica de Jesús a Adam, aquest, per expressar la seva misericòrdia, li recordi que aquell mateix dia ha perdonat un gran lladre, «lo qual serà ací, car no havia spirat com yo vinguí. E dit açò [acota ara Sor Isabel] entrà per aquell loch la ànima del dit ladre; e après que hagué adorat lo Senyor, stigué aquí ab los altres contemplant la Magestat sua» (Miquel i Planas 1916, III: 10), tema recurrent en la darrera il·lustració esmentada.²⁶

Només en el cap. 240 del llibre de sor Isabel, Crist i Maria arriben a tenir un amorós col·loqui, (veg. làmina 9). En el gravat, el tema, molt freqüentat en tota la tradició occidental, és tractat d'acord amb el complex joc d'espai i temps característic d'aquest tipus de meditació, en què, com en el teatre no subjecte al rigor de les tres unitats neoclàssiques d'acció, lloc i temps, les coses passen alhora en diferents nivells de la realitat material i espiritual, com bé mostra al fons (C) la perspectiva de la tomba tancada, que divisem a través de la finestra, o (B) la de les Maries amb els unguents.

26. Acte seguit reten homenatge a Crist, Sant Josep (cap. 189), al qual el Senyor rep dempeus, i un i altre intercanvien fragments del Ps 29, 12 i Ps 143, 2 (Josep), amb una adaptació d'Ap 2, 2-3 (Crist). I així desfilen Joaquím, Zacaries, Sant Joan Baptista, Abraham, Moisés i David (que, com era d'esperar, fa servir molts salms en el seu parlament: Ps 41, 2; 26, 4; 3, 4-5; 121, 1, que tanca amb una acció de gràcies presa del prefaci de la missa i inicia amb un text litúrgic memorable: l'extraordinari anunci de Pasqua, «Exultet iam angelica turba celorum [...]», que anticipa la joia de la resurrecció i fa evocar tot d'una la joia de la bellíssima melodia que l'acompanyava). Sor Isabel imagina l'homenatge dels sants innocents, «vestits de blanc, amb banderes en les mans» i entonant un text de l'Ap 14, 4, al·lusiu a la virginitat, que forma part de l'ofici diví de la festa (*Ad Matutinum*, responsori de la lliçó, VIII, i *Ad Laudes* i *Ad Benedictum*), i una pregària presa d'Ap 19, 2, aprofitada també com a responsori (*Ad Mat.*, lliçó VI), on demanen justícia pel seu martiri; justícia que Crist els promet mitjançant un altre responsori (*Ad Mat.*, lliçó II) i dos versets dels salms (74, 3; 54, 11), als quals ells contesten agraïts, amb més textos bíblics (Sap. 12, 5; 2 Cor. 1, 3-4). El capítol es tanca amb l'adoració multitudinària de tots els homes allà presents, que reciten un fragment del *Gloria*: «Adoramus te, glorificamus», etc. La meditació es fa interminable, perquè acte seguit arriba el torn del devot sexe femení, començant per santa Anna, a la qual ara segueix la parella de Judit i Ester (cap. 199-200), seguida de totes les dones, les quals, com que «per natura son pus amables que los homes» (cap. 201), impulsades per l'amor i la curiositat, pregunten a Eva que demani a Crist la gràcia de poder veure el cos de Crist que encara penjava en la creu, cosa que obtenen miraculosament, ja que «tantost fon fet un camí de aquí hon ells staven, fins a Montcalvari, e sens exir de aquell loch los paregué ésser tots entorn de la creu e veure lo cors del Senyor molt clarament» (III, 50). Adam i Eva adoren la creu i veneren Maria, que estava esmortida, i la meditació es tanca amb una festa en què entonen coneguts himnes litúrgics, i celebren un ball ben vitenc, emparellant-se sant Miquel amb Eva, Gabriel amb Anna i Rafael amb la muller del jove Tobies, mentre els àngels sonaven instruments de música celestial. «E après ballaren los oficis de la ciutat de Paradís», o sigui, els nou ordes del àngels, mentre David tocava la cítara acompanyat dels cantors...

Sor Isabel narra les coses com si les hagués presenciades, i això planteja el tema de la importància del narrador i del nivell de la seva imaginació. De fet, tot fa pensar que era ben tènue la frontera entre aquesta manera de meditar i les suposades revelacions i contemplacions a les quals confessa ser tan aficionat Eiximenis, el qual admet que en tenia tot un quadern que havia recollit en el seu temps (VC, I: cap. 5). Allò interessant i que voldria remarcar és el potencial artístic, pictòric, literari i teatral d'aquests materials. Així, en el cas de sor Isabel, tenim els ingredients característics d'una representació imaginària: una línia argumental senzilla, nombrosos personatges, diàlegs, processons, ús sistemàtic d'himnes i responsoris litúrgics, fragments de salms que permeten desplegar una escenografia acompanyada de músiques i d'una bella *mise en scène*. Molts fragments triats *ad libitum* del seu llibre, com ara el de la suplicació dels Pares dels lílms i la disputa de les virtuts davant el solí de Déu (cap. 11-19), l'ambaixada i suplicació de Gabriel i de les virtuts a Maria (cap. 20-35), les festes celebrades al cel pel consentiment d'aquesta (cap. 36-60), l'entrada de Crist al cel i la reparació de les cadires angèliques (cap. 258-268), són representables, i de fet tinc notícia d'algun intent de representació.

Sant Ignasi reclama també que hom fixi l'atenció en els edificis, els paisatges i les persones amb la minuciositat descriptiva que destaca en molts gravats del P. Nadal, com el de l'adoració dels Mags (veg. làmina 10), en què la perspectiva arquitectònica és especialment notable,²⁷ i que trobem en moltíssims quadres i

27. Perspectiva, no cal dir-ho, relacionable amb la construcció dels tradicionals pessebres o *betlems*, introduïts arreu de l'Europa cristiana pels franciscans (Llompert 1982: 1-84, i, en especial, Llompert/Murray 1993, en què aprofita els seus nombrosos treballs sobre el tema i hi ha també bibliografia sobre la tradició teatral relacionada amb Nadal).

retauls, que guarden una possible relació amb recomanacions com: «Ver con la vista imaginativa sinagogas, villas y castillos por donde Christo [...] predicava», que llegim en la cavalleresca meditació del rei temporal que pretén mobilitzar totalment la voluntat dels seus súbdits en una croada universal (*ibid.*, 231).

En el cas de l'Encarnació, el director del guió fa una proposta que seria més o menys la que assumiria avui en dia una càmera cinematogràfica: la de passar d'una visió global, i del poble de Natzaret, a uns enfocaments molt més intensos i directes dins la casa i cambra de la verge Maria (*ibid.*, 233), fixant l'objectiu en tots els protagonistes de la història, «assí en trages como en gestos [...]». I això en un doble nivell, parant esment tant a allò que passa en el cel («las tres personas divinas, como en el su solio real o throno de la su divina majestad [...]» miren la terra contaminada pel pecat), com en el desplegament de l'acció a nivell terrenal, sense oblidar d'enregistrar-ne sempre la banda sonora, o sigui, escoltant minuciosament el que diuen uns i altres.

Si el tema és com Josep i Maria, prenyada de nou mesos, van a Natzaret, «se puede meditar píamente», acota l'autor, com va de camí asseguda damunt un ase, i Josep amb una criada, portant un bou, destinat a pagar el tribut. I això des d'una visió tridimensional del camí i del paisatge contemplat («considerando la longura, la anchura y si llano»), gravant tots els detalls i minúcies de la cova de Betlem («quán grande, quán pequeño, quán baxo, quán alto, y cómo estaba a parejado», *ibid.*, 235). Especialment rellevant, ja que deu ser l'acotació que més s'acosta a la formulació «ac si praesens esses» de les MVC (cap. 75, p. 600b; cap. 78, 605b, etc.), em sembla l'anotació següent:²⁸

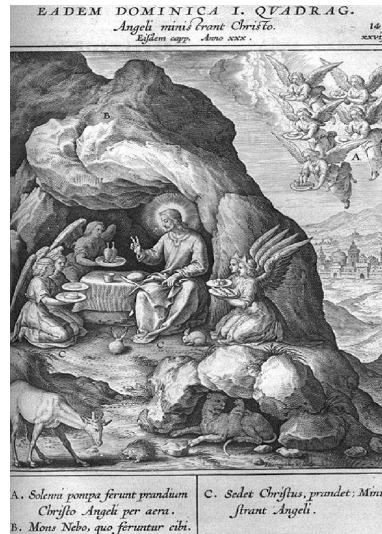
NASCIMIENTO. «1.º punto: [...] ver a Nuestra Señora y a Joseph y a la ancilla y al niño Jesús, [...] haciéndome yo un pobrecito y esclavito indino, mirándolos, contemplándolos y sirviéndolos en sus necesidades, como si presente me hallase, con todo acatamiento y reverencia possible [...]» (p. 235) 2.º punto: [...] mirar, advertir y contemplar lo que hablan. 3.º punto. [...] mirar y considerar lo que hacen, [...]»

Tal insistència en un punt tan característic fa pensar que sant Ignasi pogué conèixer, doncs, no solament el text castellà del *Vita Christi* de Landulf de Saxònia o Cartoixà, que en realitat assimila la millor substància de les MVC, sinó també, les edicions montserratines en llatí i en català d'aquella importantíssima obreta.²⁹

28. «E aquestes (cosses) te recompteré e escriuré axí com si present hi fos estat [...] E tu, axí mateix [...]» «En açò recorde't ço que en lo comensament t'és dit, ço és saber que-t pençes e cogits totes aquestes cosses qui-t dic, e-s fan en aquest present negoci, axí com si tu present hi fósets o érets [...] Assí esmegina e guarda ab los hulls de lo pençament [...]» (ms 78 de Ripoll, f. 7-7v i f. 11 v).

29. Curiosament, hi havia qui copiava a mà el text imprès d'aquestes edicions, com bé prova el ms. g. iv. 25 de l'Escorial, editat sota el títol de *Contemplació de la Passió* (Hauf 1982), que transcriu amb lleugeres modificacions els ff. 153-173 v. de la versió catalana publicada a Montserrat el 1522. Això prova que hom en feia ús per a la pràctica devocional personal, en forma de petits quaderns o «rapiaris».

Segui com sigui, en els gravats destinats a donar suport a les meditacions ignasianes crida l'atenció de trobar-hi algun episodi no estrictament evangèlic, com ara el de Crist assaborint l'àpat cuinat per la mare, que un eficient servei de *catering* angelical li aporta i ofereix, escena que respon a l'esperit d'omplir les llacunes de l'evangeli mitjançant històries apòcrifes. L'episodi es pot llegir en el cap. 17 de les *MVC* (p. 540-541 del text llatí; cap. 18 de l'edició montserratina) i en els nombrosos textos que les assimilen, com el d'Eiximenis i Isabel de Villena, i, curiosament, també en Sant Vicent Ferrer (Hauf 2006a). Em limito a presentar, com a evidència, el dibuix que il·lustra el ms. d'una versió italiana de les *MVC* (Ragusa/Green 1977: 124), que no solament demostra la coincidència temàtica (veg. làmines 11 i 12), sinó també que la idea i la metodologia del P. Nadal eren d'allò més antigues:

Bé que ho confirma l'existència a casa nostra de l'anomenat *Speculum Animae* (d'ara endavant, *SA*), atribuït a sor Isabel de Villena.³⁰ Tenint en compte la

30. Conservat en el ms. 544 de la Biblioteca Nacional de París. El seu ús específic com a instrument de meditació en ple s. xvii va deixar ben documentat l'historiador del monestir de la Trinitat de València, Agustí Sales (1761: 90-91): «Otro libro en folio dejó escrito, segun la continuada tradición del Convento, i guarda èste con veneracion, [...] algo maltratado por el uso de las [...] religiosas, que intitulò: Speculum animae. Empieza [...] desde la creacion [...], terminando la obra en el misterio de la Resurreccion. Todos los sucessos [...] están pintados de su mano con tanto primor, propiedad i iluminaciones que admiran al mas diestro pintor. Pone en lemosin los textos [...]. Usan esta obra las religiosas para sus meditaciones». Segons Torres (1836: 714): «Tenía este libro D. Miguel Cuyás, beneficiado de S. Miguel de Barcelona», la qual cosa fa pensar que

connexió existent entre les clarisses de Gandia i les de la Trinitat, i les inquietuds de Francesc de Borja, no tindria res d'estrany que aquest hagués conegut el SA. És prou sabut que el noble valencià s'havia format en un ambient del tot franciscà (Martín Kelly 1975: 464-470), era autor d'un llibre de *Meditaciones para todas las dominicas y ferias del año*, inèdit fins a principis del s. xx (Cervós 1912), i que, mogut pel seu afany de commoure el poble cristià, va introduir en el convent gandienc una representació de la *Visitatio Sepulchri*, potser ideada i musicada per ell mateix (Vives 1998).

Allò evident és que en el SA, en què la imatge predomina sobre el text, però en què aquest, escrit en català i no en llatí, no deixa de ser rellevant, respon a la mateixa idea fonamental de facilitar la «composició de lloc» en la meditació de la vida de Crist, amb preferència per la passió, però amb una conscient voluntat de plasmar tot un programa iconogràfic i doctrinal que abasta els aspectes primordials de la història de la Redempció, i deixa ben fixada la imatge física del Crist en la seva maduresa d'edat (veg. il·lustracions 1, p. v: els àngels demanen la Redempció, i 2, p. v: predestinació de Crist).

L'artista del SA, en un esforç descriptiu d'evident teatralitat plàstica, empra sovint una tècnica molt acostada al que ara anomenem *còmics*, fent que les paraules que vol que siguin el centre de la nostra «recordatió» destaquen en lletra més gruixuda; o fixant també l'atenció en els mots-clau que surten de la boca dels protagonistes, mots que situa dins de filactèries, la qual cosa dóna més vitalitat al diàleg.³¹ El millor exemple ens el proporciona la pintura del f. 16v (veg. il·lustració 3, p. v), en què Jesús pren comiat de la seva mare (Hauf 1992: 70-71 i 1990: 375-376), història basada en les MVC (cap. 72),³² que no figura en l'Evangeli ni en la *Biblia natalis*, però sí, molt més novel·lada i dramatitzada,

potser en circulava més d'una còpia. Remeto a l'edició d'aquest important testimoni iconogràfic i textual i a estudis posteriors (Hauf/Benito 1992 i Hauf 1998, 2006a i 2006b).

31. Teniu exemples d'aquesta tècnica en les pintures dels f. 21r, que representen Crist davant d'Anàs, i on la pregunta d'aquest apareix truncada per manca d'espai: «Quina és la doctrina que preïques, ab la qual as fet tants dexe[bles]?» En l'altra, del f. 30, la frase central és: «Si aquest dexes, no est amich de Cèsar», si bé l'autor ha aprofitat al màxim els marges superior i inferior, per a fer un resum de la història, presentat, com és sovint el cas, per una invitació a usar els ulls de l'esperit: «Vet, devota ànima, com Pilat fa traure Jesús, etc.»

32. On llegim: «Ací se pot fengir una meditació molt piadosa, com lo Senyor sa mort denuncia a sa gloriosa mare, i acabat que de açò la Escriptura no'n parla, podem nosaltres, piadosa i devotament, contemplar-la d'esta manera [...] Anà lo Senyor ahon sa mare [...] estava, e prenent-la en depart rahunava-se ab ella [...] Contemple'ls tu ací als dos com estaven aseysts [...]». En el SA s'especifica el lloc i el dia d'aquest col·loqui: «fet en Bethània, lo Dimecres Sanct», i es dóna una explicació teològica del perquè Maria va demanar a Jesús si la Redempció no es podia operar d'altra manera. El text que figura en boca de Crist i de Maria resa així: «—Molt reverent Mare mia, la hora és ja venguda la qual lo eternal Pare meu dispòs yo de l'obrar la redempció de natura humana e reparació de la ruyna angelical. —Fill meu caríssim! Qui-m darà gràcia yo muyra ans que vós! Qui al meu cap e hulls darà abundància de làgremes per què yo, sobre totes les mares trista, dia e nit plorar puixa la vostra Passió?» (SA, f. 16v; Hauf 1992: 70-71, 158-159).

en la VC de Villena (cap.143, II: 207-217), i, de manera més continguda, en Eiximenis (VC, IX: 58-60).

I una de les coses que més criden l'atenció a l'hora d'estudiar l'*Exercici de la santa Creu* (d'ara endavant, ESC) és constatar com aquesta pintura del SA il·lustra també el corresponent text de l'obreta mallorquina.³³ L'*Exercici*, que no deixa de ser una *Vita Christi* i, com a tal, segueix la tradició de les MVC, està dividit en set *jornades* (una per a cada dia de la setmana), de set actes cada una,³⁴ amb un total de 49 meditacions, que combinen exercicis de caràcter més ascètic, amb la meditació tècnica, que hem vist que passarà a ser la més estesa.³⁵ Però l'autor no amaga en cap moment la seva simpatia per les MVC, que adjudica a sant Bonaventura,³⁶ i en el cap. 52, on descriu com Jesús ressuscitat aparegué a

33. Vegeu aquest petit tast d'un fragment del cap. 37. «Lo qual tracte lo despediment que feu Jesús de la sua Mare...» (ESC, 186-187): «Y en continent entraren-se'n los dos, mare y fill, en una cambre y aquí matex que foren dins, la verge Maria no pogués més sufrir y ab grans plors y molt espessos sanglots se llançà an els peus de Jesús dient: —O, molt amat fill y Señor! Yo veig la vostra cara tota alterada y veig los vostros ulls plorosos y he sentit un molt dolorós suspir, lo qual és estat coltell cruel qui me ha travessat la ànima! O, si vesses las llàgrimes que Jesús per compassió de la sua mare prestament llançà, regant la sua care, plorant molt dolorosamente! y prenit a la sua dolorosa mare per los braços, la alçà de terra, y assegueren-se los dos junts sobre un banc. Y quant foren asseguts, Jesús, ab suspirs qui travessaven la ànima de la sua mare, digué-li clarament la sua passió y mort cruel [...] O, ànima mia, si allà fosses estade present! O quant afligide series romase, veient aquella mare tant íntimament adolorida! Certament, tu sentiries tant de dolor de la mare y del fill, que diries: —O, Señor!, etc.» Sembla que el tema va produir meditacions presentades de forma independent, tal com la conservada a l'Arxiu de Morella, II, n. 30, segons Bohigas (1956: 363), *Contemplació molt devota e de gran ardor de cor del parlament que Jhesuchrist hac ab la gloriosa Verge maria molt cordialment lo dimecres sant prenent comiat, denunciant-li les cruels penes e morts...* Comença: «E donchs, lo dimars sant en la nit [...]».

34. «1) Dilluns: Encarnació, Visitació, com Joseph volgué ocultament apartar-se de la v[er]ge] Maria, Nativitat, Circumcisió, Adoració dels Reis, Presentació. 2) Dimarts: Com Jesús per tres dies fonc absent de sa mare, Baptisme, dejuni de Jesús, vocació dels Apòstols, Jesús convertí l'aigua en ví, les Benaventurances; 3) Dimecres: curació dels malalts, la Samaritana, Jesús ressuscita dos morts, conversió de Magdalena, multiplicació dels pans i dels peixos, transfiguració de Jesús, predicació de Jesús. 4) Dijous: la Cananea, Magdalena als peus de Jesús, resurrecció de Llätzer; l'adúltera, els Rams, com volgueren apedregar Jesús i com Judas lo vené als jueus, comiat de Jesús, i Cena. 5) Divendres: Getsemaní, captura de Jesús, turment de Jesús la nit que el prengueren, difamació de Jesús davant Pilat, sentenciat a mort per Pilat, Jesús amb la creu al coll Jesús crucificat. 6) Dissabte: Vespre i alba en casa de Maria, dol de Maria i els apòstols, porten menjar a Maria, les 3 Maries surten a comprar unguents, Maria apartada en una cambra, Jesús allibera els Pares dels Llimbs. 7) Diumenge: Jesús apareix a Maria, a Magdalena, a sant Pere, a dos deixebles a Emaús, als Apòstols, Ascensió de Jesús, missió de l'Esperit Sant.»

35. Vista la imprecisió de les dades biogràfiques i de la contradicció que suposa qualificar l'autor, com fan alguns diccionaris de literatura, de «frare observant» refugiat a Randa precisament per no acceptar l'observança (!), i com que no veig documentat enlloc el seu nom entre els confesors de la reina Maria, em demano si no s'ha operat ací alguna confusió amb fra Ximenó o Eiximeno. Deixo obert el tema en espera de poder reunir més informació.

36. Així, en el capítol 51 (p. 265): «[...] tracte el misteri de com la s[antíssima] ànima de Jesús devallà als inferns y deslliurà lo sants Pares y tragué las suas ànimas de captivitat: Lo setè y últim

la verge Maria,³⁷ fa constar expressament aquesta dependència. Un altre capítol que serveix de pedra de toc és el del dejuni en el desert i l'episodi de l'àpat miraculós servit pels àngels.³⁸ La dependència és també palesa en l'objectiu proposat, que és una «recordació» («se recorde i pense») de cada escena, aconseguida mitjançant la contemplació amb els ulls de l'enteniment, «COM SI HI FOSSIM PRESENTS»,³⁹ a fi d'activar la voluntat amb accions (generalment postrar-se als peus, posar la boca a terra, etc.)⁴⁰ i paraules (oracions) que fomenten l'amor.

acte de la sisena jornada és com la ànima de Jesús devallà an els Llms dels sants Pares, y seno de Abram per alliberar aquelles santas ànimas. Y, primerament, és exercitada la ànima en aquest misteri per la *via purgativa*. Perquè pense que quant la ànima de Jesús fonc an els Llms devallada, Adam y Eva, y tots lo sants Pares qui allí estaven, se llançaren an els peus de Jesús, a la manera que una ànima se humilia devant de Déu. Y aquí Adam digué la sua gran culpa, confessant que ell era el qui havia principalment trancat lo seu manament y havia corrupuda la naturalesa humana per el peccat original. —Per lo tant, soberano y piedós S[enhor], perdonau-me! Y també matex Eva, y tots los altres qui estaven detinguts an el Seno de Abram, digueren la sua culpa, conforme las suas faltes en què havien encorregut; de què demanaren perdó [...].»

37. Cap. 52 (p. 269): «Y, primerament, és exercitada la ànima en aquest misteri per la *via purgativa*. Perquè pense encare que los evangelistas no u hajen posat, que Jesús lo diumenge en la alba resucità, y estant les portes tancades entrà a la cambra en què la verge Maria estava fent oració ab ferma fe y esperança certa de la resurrecció de son Fill. A la qual saludant, lo gloriós Señor Jesús digué: —La pau sia en tu, Mare molt amada y molt venerable. Veis-me assí, que som resucitat y vos estic prese[n]t corporalment [...].»

38. Cap. 20, p. 119: «Attén, dons, assí diligentment y puje sobre les tues forces, o ànima, y considera que los àngels de Déu estan devant de Jesús, y servint-lo en lo que se alimentava; no per indigència, sinó per fer-li aquest obsequi, com a son Señor. Y axí estaven postrats e inclinats devant ell sobre la terra. Postre't, dons, devant de Jesús y considere [...].»

39. Vet-ne ací uns exemples: «Actén, dons, assí diligentment, o ànima, i eleve't en alt ab fervent amor, per raó de las cosas que demunt has vistas, i remire aquelles, axí com si estiguesses present en lo que has considerat [...], «[...] ànima! Remira assí, i empleye't tota tu matexa en considerar açò com si estiguésses present ab la verge Maria [...]» (cap. 11, p. 790). «O tu, ànima mia! Remire ab gran dolor de cor axí com si fosses present, i fugint ab ells, considere la gloriosa v[erge] Maria ab son fill Jesús en los braços, ya per montañes, ya per valls, ya per camí pedragós, fangós, espinós; ab fret, vent, pluix[a], i acalorada Ella, molt delicada Verge, lo fill Jesús molt tendre i Joseph, espòs de Maria, vell [...] per el treball del camí. Ella, molt delicada Verge, lo fill Jesús molt tendre i Joseph, espòs de Maria, vell [...]» (cap. 17, p. 107).

40. «Tu, dons, està postrada detrás de la menjadora o grípia entre lo bou y al jument, y ab los teus labios estretament bese aquells sants peus de Jesus [...]» (cap. 13, p. 86). En l'exercici preparatori de cada dia per la *via purgativa*, «lo pecador se constituex devant de Déu, axí com devant lo jutje ordinari és constituït lo malfactor ja convençut, i mentalment se presenta a Jesuchrist assentat en una cadira, lo qual té en la mà dreta una espasa treta i nua, i en la mà esquerra té un llibre ubert, en el qual lo pecador lllitx, veu i remira clarament tots los seus pecats [...]» (cap. 4, p. 12). I en el corresponent a la *via unitiva*, llegim: «Pos-me, dons, com a pobre i desemperat a la porta de Paradís, a la manera que estan los pobres a las portas del hòmens rics, demanant almoïna, i axí com los leprosos, qui per la sua immundícia estan un poc lluny i no gozen parlar, per no inficionar a l'aire, axí yo, postrat en terra i no parlant de boca sinó mentalment, [...] cridaré, gemegant i plorant: O, vosaltres, serafins, qui en caritat estau encesos i tots ardents!» (cap. 6, p. 49-50). En la meditació sobre el judici, l'exercitant: «[...] se posarà mentalment en forma y figura del reo, ab corde al coll, las mans lligades detrás y en peus molt inclinat, per oïr la sentència en la sua causa [...]» (cap. 59, p. 289-290).

Tot i que alguna recomanació, com ara «i que's represente llocs, cases i imatges, segons los actes demaneran; perquè cassi en assò està tot lo propi de aquest art», recordi molt les de sant Ignasi, autor que és impossible que el traductor no conegués bé, cal dir que la idea essencial d'associar els tres sentits bàsics dels textos escripturístics (literal, tropològic i anagògic) amb les tres vies purgativa, il·luminativa i unitiva, que l'autor practica amb una pesada insistència, sembla derivar del *De Triplici Via* bonaventurià, que ja hem vist que és aprofitat també en l'*Exercitario* montserratí.⁴¹ Però allò més evident i que convé remarcar amb lletra grossa és LA VOLUNTAT D'ARRIBAR A TOTHOM, SAVIS I LLECS, (*SIMPLES E SCIENTS*), i de manera molt especial a la gent senzilla, i en particular a les dones. Perquè, si hem de creure el que diu l'autor, la destinatària del llibret fou una dona: la mateixa reina Maria.⁴²

El llibre dóna així per sobreentès que les dones i els humils poden arribar a l'alta contemplació, que en el fons és una gràcia divina. Un plantejament que recorda, entre altres, el de la vastíssima obra de fra Francesc Eiximenis, però que, després del que hem dit més amunt sobre la posterior repressió inquisitorial, no deixa de sorprendre'ns de veure defensat sense problemes d'una manera tan decidida en ple s. xvii.

Això vol dir, si no vaig equivocat, que l'*Exercici de la santa Creu* és una obreta històricament molt interessant, ja que connecta amb l'etapa prèvia a la dura repressió inquisitorial. Confirma, a més, que, tot i que en la cruïlla entre l'edat mitjana i el renaixement va produir-se una natural convergència amb el textos dels devocionalistes centreeuropeus, en el fons copiats dels grans autors

41. Però ara la dependència és molt més evident. Cf. el pròleg i primer capítol de l'*ESC* (p. 2-3) amb el de sant Bonaventura, *De Triplici Via alias Incendium Amoris* (Bonaventura 1965: 3): «Cum omnis scientia gerat Trinitatis insigne, praecipue illa quae docetur in sacra Scriptura, debet in se repraesentare vestigium Trinitatis; propter quod dicit Sapiens de hac sacra doctrina, se eam tripliciter descripsisse propter triplicem ipsius intellectum spiritualem, scilicet *moralem, allegoricum* et *anagogicum*. Hic autem triplex intellectus respondet triplici actui hierarchico, scilicet *purgationi, illuminationi* et *perfectioni*. *Purgatio* autem ad pacem ducit, *illuminatio* ad veritatem, *perfectio* ad caritatem [...]».

42. «Aquestos exercicis he escrit, devot lector, en estil baix y humil, no tant per los hòmens de alta ciència ni per los experimentats en alta contemplació y ya exercitats en la oració mental, com per los ignorants i principants, qui desitjen ser enseñats i no poden alcançar ni entendre las cosas grans (com són las accions de Jesuchrist, señor nostro, en las qual se conté tota la nostra instrucción) ab modos superiors i elevat estil, si ab exercicis manuals i directius de tots, axí rudos, qui pocas cosas poden entendre, com dones, a los quals és de gran conveniència el repetir los principis de la vida espiritual, per a més aprofitar en aquella i pujar a la alta contemplació, guiats principalment de la gràcia de Jesús, qui nos enseñe ser mansos i humils per a alcançar la quietud de nostres ànimas. Dons, per los simples, principalment, qui necessiten de algun adjutori, y manat per la molt alta señora, reina de Aragó, Doña Maria, y pregat per altres personas devotas, y encare per utilitat de mi matex, per a que sia memorial ordinari y medi vertader en la oració; perquè algunes vegades posat ja en la meditació, me olvidava alguna cosa, y era causa de distracció, per la dificultat de recordar aquella y tornar a lo ordenat en aquest *Exercici de la santa Creu*» (cap. 60, p. 293-294).

clàssics de l'espiritualitat medieval (convergència també il·lustrada en l'*Exercitatio*, els *Exercicios* i l'obra de Luis de Granada, que he fet servir de punts de comparació), la censura inquisitorial va provocar una reacció desproporcionada i una pugna entre escoles en realitat ben compaginables. Com hem tractat de mostrar, les obres en català vinculades a les MVC, ultra il·lustrar el natural sincronisme imposat pel pas del temps, documenten també l'importantíssim potencial literari i artístic de la plàstica teatralitat imaginària de la tècnica meditativa que preconitzen; tècnica encara detectable en els grans mestres de l'art de meditar posteriors, però que, una vegada aixecada la veda inquisitorial, rebrota sense manies (potser fent servir l'excusa de ser una versió o adaptació d'un text antic), en l'*Exercici* mallorquí, bella mostra de mística popular, que, tot i que molt allunyada de la nostra sensibilitat actual, no deixa de ser una interessant baula d'una vella cadena de tradició i un document lingüístic i cultural ben rellevant.

ALBERT G. HAUF I VALLS

BIBLIOGRAFIA

- Alegret 1997: Joan ALEGRET, «La prosa religiosa impresa en català a la Mallorca del segle XVI: notícia de sis obres», *BSAL*, 53, 129-138.
- Andrés 1971: Melquíades ANDRÉS, «En torno a la "Theologia crucis" en la espiritualidad española (1450-1559)», *Diálogo ecuménico*, 6, 359-390.
- 1975: Melquíades ANDRÉS, *Los recogidos: Nueva visión de la mística española (1500-1700)*, Madrid, Fundación Universitaria Española.
- Astráin 1912-1925: Antonio ASTRÁIN, *Historia de la Compañía de Jesús en la Asistencia de España*, 7 vol., vol. 1, Madrid, Razón y Fe.
- Bangert / McCoog 1992: William BANGERT / Thomas McCOOG, *Jerome Nadal, S.J. 1507-1580: tracking the first generation of jesuits*, Chicago, Loyola University Press.
- Baraut 1965: Cipriano BARAUT (ed.), García Jiménez de Cisneros, *Obras completas*, 2 vol., Barcelona, Abadía de Montserrat.
- Bataillon 1986/6: Marcel BATAILLON, *Erasmus y España. Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*, Mèxic / Madrid / Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica.
- Batllore 1996: Miquel BATLLORI, «Les reformes religioses al segle XVI», dins id., *Obra completa*, VI, València, Edicions Tres i Quatre («Biblioteca d'Estudis i Investigacions», 23), 295-349.
- Berg Sobré 1979: Judith BERG SOBRE, «Eiximenis, Isabel de Villena and some fifteenth Century Illustrations of their Works», dins Albert Porqueras-Mayo / Spurgeon Baldwin / Jaume Martí-Olivella (ed.), *Estudis de llengua, literatura i cultura catalanes: Actes del Primer Colloqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 303-313.
- Bohigas 1956: Pere BOHIGAS, «Petita contribució a l'inventari d'obres catalanes de pietat popular anteriors al segle XIX», *AST*, 28, 355-368.
- Bonaventura 1965: Sant BONAVENTURA, *De triplici via alias incendium amoris*, dins id., *Decem opuscula ad theologiam mysticam spectantia*, Florència, Ad Claras Aquas (Quaracchi).

- Bover 1976 [1868]: Joaquim Maria BOVER, *Biblioteca de escritores baleares*, Palma de Mallorca / Barcelona / Sueca, Curial («Documents de Cultura - Facsímils»).
- [Caldés?] 1682: [Antoni (?)], *En nom de IESVS CRVCIFICAT COMENSE EL TRACTAT anomenat Exercici de la Santa Creu, compost per vn Frare Menor de la Observancia de Sant Francesch en el Puig de Randa, y acabat à 20. de Agost, die de Sant Bernat, any 1446. Are traduit en llengua vulgar corrent. Any 1682 PER F. FRANCESCH MARÇAL en lo Convent de Sant Francesch de la Ciutat de Mallorca. Ab LLICENCIA DELS SVPERIORS. Estempat Per Francesch Oliver, Impressor, Any 1683.*
- Cárcel 1986: Vicente CÁRCEL, *Historia de la iglesia en Valencia*, 2 vol., vol 1, València, Arzobispado de Valencia.
- Cervós 1912: Federico CERVÓS (ed.), Francesc de Borja, *El Evangelio meditado*, Madrid, Razón y Fe.
- Colombàs 1955: García M. COLOMBÀS, *Un reformador benedictino en tiempo de los reyes católicos, García Jiménez de Cisneros, abad de Montserrat*, Barcelona, Abadía de Montserrat («Scripta et Documenta», 5).
- Dalmases 1964: Cándido DE DALMASES (ed.), Francesc de Borja, *Tratados espirituales*, Barcelona, Joan Flors.
- Ferrando 1980: Antoni FERRANDO (ed.), Matfred Ermengaut, *Le breviari d'Amor. Manuscrit valencià del segle xv (Biblioteca Nacional de Madrid)*, vol. 1, València.
- Ferrer 1994: María Teresa FERRER, «La fiesta cívica en la ciudad de Valencia en el siglo xv», dins Evangelina Rodríguez Cuadros (ed.), *Cultura y representación en la Edad Media. Actas del Seminario celebrado con motivo del II Festival de Teatre i Música Medieval d'Elx (Octubre-noviembre de 1992)*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil Albert» / Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura / Ajuntament d'Elx, 145-169.
- García / Marín 2003: Marinella GARCÍA / Llúcia MARÍN, «La Passió catalana de París», *Revista de filologia romànica*, 20, 235-265.
- Garganta 1955: José María DE GARGANTA, «Fray Cosme Agustín Domínguez, O. P. y su Ejercicio de la oración mental», *AST*, 28, 105-114.
- Granada 1657: Luis DE GRANADA, *Doctrina Christiana en la qual se enseña todo lo que el christiano deve hazer, desde el pincípio de su conversión, hasta el fin de su perfección. Repartida en quatro libros que a la vuelta se señalan. Compuesta por el R. P. M. Fray Luis de Granada, de la orden de santo Domingo, y aora añadida nuevamente su vida en esta última impresión, por Fr. Juan de Marieta, de la misma Orden*, Madrid, Melchor Sánchez, a costa de Gabriel de Leon, Mercader de libros.
- Hardison 1965: Osborn B. HARDISON, *Christian rite and christian drama in the middle ages. Essays in the origin and early history of modern drama*, Baltimore, Johns Hopkins Press.
- Hauf 1982: Albert HAUF (ed.), *Contemplació de la Passió de nostre Senyor Jesucrist. Text religiós del segle XVI*, Barcelona, Edicions del Mall (veg. *Vita Christi* [1522], ff. 153-173v).
- 1992: Albert HAUF (ed.), Isabel de Villena, *Vita Christi*, Barcelona, Edicions 62 / «la Caixa» («Les Millors Obres de la Literatura Catalana», 115), 5-60.
- 1998: Albert HAUF, «Text, pintura i meditació: el *Speculum Animae* atribuït a Sor Isabel de Villena, i la funció empàtica de l'art religiós», dins Santiago Fortuño / Tomàs Martínez (ed.), *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de etembre de 1997)*, vol. 1, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I, 33- 59.

- Hauf 2006a: Albert HAUF, «La predicació vicentina: tècniques narratives i dramàtiques relacionables amb l'art de meditar», dins Emili Casanova / Jaume Buigues (ed.), *En el món de sant Vicent Ferrer*, València, Denes, 89-105.
- 2006b: Albert HAUF, *La VITA CHRISTI de Sor Isabel de Villena (s. xv) como arte de meditar. Introducción a una lectura contextualizada*, València, Biblioteca Valenciana, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Esport.
- Hauf / Benito 1992: Albert HAUF / Daniel BENITO, *Speculum animae. Manuscrito español 544 de la Bibliothèque Nationale de Paris*, 2 vol., vol. II, *Análisis histórico-crítico del código, transcripción y versión castellana de su texto y notas*, Madrid, Edilán.
- Hillgarth 1964: Jocelyn HILLGARTH, «Some Notes on Lullian Hermits in Majorca saec. XIII-XVIII», *Studia monastica*, 6.
- Huerga 1959: Álvaro HUERGA, «La vida seudomística y el proceso inquisitorial de sor María de la Visitación», *Hispania sacra*, 12, 35-120.
- 1961: Álvaro HUERGA, «San Juan de Ribera y Fray Luis de Granada. Dos cuerpos y una misma alma», *Teología espiritual*, 13, 105-132.
- 1962: Álvaro HUERGA, «Estudio preliminar», dins Luis de Granada, *Vida de sor María de la Visitación*, Barcelona, Juan Flors, 1-112.
- 1978: Álvaro HUERGA, *Historia de los alumbrados (1570-1630)*, 2 vol., Madrid, FUE.
- Iparraguirre / Dalmases 1977: Ignacio IPARRAGUIRRE / Cándido DE DALMASES (ed.), San Ignacio de Loyola, *Obras completas*, Madrid, BAC.
- Joyce 1972: James JOYCE, *A portrait of the artist as a young man*, Harmondsworth, Penguin Books («Penguin Modern Classics»).
- Libre de meditacions de la vida de Jhesuchrist*, ms. 78 de l'ACA.
- Llompert 1966: Gabriel LLOMPART, «La fiesta del "Corpus Christi" y las representaciones religiosas en Barcelona y Mallorca (siglos XIV-XVIII)», *AST*, 39, 43-45.
- 1978a: Gabriel LLOMPART, «Francesc Prats. Devotio Moderna, humanismo y lulismo en Miramar», *EL*, 22, 279-306.
- 1978b: Gabriel LLOMPART, «El Davallament de Mallorca, una paralitúrgia medieval», dins *Miscel·lània litúrgica catalana*, 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 109-133.
- 1982: Gabriel LLOMPART, «La llamada "Procesión del Encuentro" en la isla de Mallorca y la filiación medieval del folklore posttridentino», dins id., *Religiosidad popular. Folklore de Mallorca, folklore de Europa. Miscelánea de estudios*, Palma de Mallorca, 225-241.
- 1995: Gabriel LLOMPART, «El teatro medieval en la catedral», dins Ana Pascual (coord.), *La catedral de Mallorca*, Palma, Olañeta ed., 91-98.
- 1998: Gabriel LLOMPART, «Dues puntualitzacions iconogràfiques sobre paralitúrgies medievals mallorquines», dins *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, vol. 1, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya / Institut d'Estudis Catalans / Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 475-481.
- Llompert / Murray 1993: Gabriel LLOMPART / Donald G. MURRAY, *El Belén mallorquí*, Palma de Mallorca, Foradada, R. i J. J. de Olañeta, Editors.
- March 1926: José María MARCH, «S. Ignacio de Loyola y el B. Ramon Llull», *Manresa*, 2, 333-350.
- Marçal 1683: Francesc MARÇAL (ed.), veg. [Caldés?] (1862).
- Martín Kelly 1975: Juan MARTÍN KELLY (ed.), Enrique Herp, *Directorio de contemplativos*, Madrid, Universidad de Salamanca / FUE.

- Martines 2008: Vicent MARTINES, «Ver para entender y creer», dins Matfred Ermengaut, *Breviari d'amor (Biblioteca Nacional de Rusia, Esp. f. v.XIV.N.1), II, Libro de Estudios*, Madrid / Sant Petersburg, Biblioteca Nacional de Rusia / A y N Ediciones, 71-115.
- Massip 1993: Francesc MASSIP, «El descendimiento de la cruz; la vitalidad de una tradición», *Hispanorama*, 65 (novembre), 26-41.
- 1996: Francesc MASSIP, *Formes teatrals de la tradició medieval*, Barcelona, Institut del Teatre.
- MacDonnell 2008: Joseph McDONNELL (ed.), *Gospel illustrations: a reproduction of the 153 images taken from Jerome Nadal's 1595 book «ADNOTATIONES ET MEDITATIONES IN EVANGELIA»*, Fairfield, CT, Fairfield Jesuit Community.
- Miquel i Planas 1916: Ramon MIQUEL I PLANAS (ed.), Isabel de Villena, *Vita Christi*, 3 vol., Barcelona, Biblioteca Catalana.
- Munar / Pasqual 1985: Guillem MUNAR / Miquel PASQUAL (ed.), Francesc Prats, *Contemplació del Misteri de la Passió de Jesucrist*, Palma, Miquel Font Editor.
- Nadal: Jeroni NADAL, *Biblia Natalis*, Deusto Universidad de Deusto, 2008.
- 1593: Jeroni NADAL, *Evangelicae historiae imagines: Ex ordine euangeliorum, quae toto anno in Missae Sacrificio recitantur, In ordinem temporis vitae Christi digestae*, Anvers, Martí Nutius.
- 1594-1595: Jeroni NADAL, *Adnotationes et Meditationes in Evangelia: Quae in sacrosancto missae sacrificio toto anno leguntur, cum evangeliorum concordantia, historiae integritati sufficienti*, Anvers, Martí Nutius.
- Nicolau 1949: Miguel NICOLAU, *Jerónimo Nadal, S. I., (1507-1580): Sus obras y doctrinas espirituales*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Oleza 1992: Joan OLEZA, «Las transformaciones del Fasto medieval», dins Luis Quirante (ed.), *Teatro y espectáculo en la Edad Media. Actas Festival d'Elx 1990*, Alacant, Instituto de Cultura «Juan Gil Albert» / Ajuntament d'Elx, 47-64.
- Peltier 1868: Alfred C. PELTIER (ed.), «Meditationes Vitae Christi», dins S. Bonaventurae, *Opera Omnia*, 15 vol., vol. 12, París, 509-630.
- Pons 1991: Francesc PONS, *Místicos, beatas y alumbrados. Ribera y la espiritualidad valenciana del s. XVII*, València, Edicions Alfons el Magnànim / IVEI.
- Ragusa / Green 1977: Isa RAGUSA / Rosalie GREEN (ed.), *Meditations on the life of Christ. An illustrated manuscript of the fourteenth century: Paris, Bibliothèque Nationale, ms. It. 115*, Princeton, Princeton University Press.
- Romeu 1984: Josep ROMEU, «El teatre assumpcionista de tècnica medieval als Països catalans», dins *Miscel·lània Aramon i Serra. Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, IV, Barcelona, Curial, 239-278.
- Ros 1936: Fidèle DE ROS, *Un Maître de Sainte Thérèse. Le Père Françoise d'Osuna. Sa vie, son oeuvre, sa doctrine spirituelle*, París, Gabriel Beauchesne.
- Rubio 1995: Josep Enric RUBIO, *Literatura i doctrina al Llibre de Contemplació de Ramon Llull, València (Estudi formal i de contingut del primer volum)*, València, Editorial Saó.
- Ryan 1998: María del Pilar RYAN, *El jesuïta secreto: San Francisco de Borja*, València, Biblioteca Valenciana.
- Sabater 1956: J. SABATER, «Analogías doctrinales entre S. Ignacio y Ramon Llull», *Manresa*, 28, 371-384.
- Sales 1761: Agustín SALES, *Historia del Real Monasterio de la SSMA. Trinidad, religiosas de Santa Clara de la regular Observancia, fuera los muros de la ciudad de Valencia. Sacada de*

- los originales de su archivo i monumentos coetaneos, con que tambien se ilustran varias familias, i successos del Reino, etc.*, València.
- Serry 1754: Hyaciuntus SERRY (ed.), Melchior Cani, Episcopis Canariensis, Ex Ordine Praedicatorum, «De Locorum usu in Scholastica Disputatione», dins *Opera*, vol. II, Viena, Joannis Pauli Kraus.
- Simson 1956: OTTO VON SIMSON, *The gothic cathedral, the origins of gothic architecture & the medieval concept of order. With an appendix on the proportions of the South Tower of Chartres Cathedral by Ernst Levy*, Londres, Routledge & Kegan Paul.
- Stallings 1965: Sister Mary Jordan STALLINGS (ed.), *Meditationes de Passione Christi olim Sancto Bonaventurae Attributae*, editat a partir dels manuscrits amb introducció i comentaris, Washington, D. C., The Catholic University of American Press.
- Thier / Calufetti 1985: Ludger THIER / Abel CALUFETTI (ed.), *Il libro della Beata Angela da Foligno*, Grottaferrata, Editiones Collegii S. Bonaventurae ad Claras Aquas.
- Torres i Amat 1973 [1836]: Fèlix TORRES I AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona / Sueca, Curial («Documents de Cultura-Facsimils»).
- Torres de Castilla 1864: ALFONSO TORRES DE CASTILLA, *Historia de las persecuciones políticas y religiosas ocurridas en Europa desde la edad media hasta nuestros días*, 6 vol., vol. II, Barcelona, Imprenta y Librería de Salvador Manero.
- Trias 1985: Sebastià TRIAS, *Història del pensament a Mallorca. Dels orígens al segle XIX*, Mallorca, Moll («Els Treballs i els Dies», 28).
- Vita Christi* [1522]: *Vita Christi del seràphic doctor sanct Joan Bonaventura, tradubít de latí en romanç a gran utilitat dels devots qui en la vida y passió de nostre Redemptor contemplar desigen, per un devot religiós del monestir de Montserrat de la orde de sanct Benet*, Montserrat, [Rosembach].
- Vives 1998: Josep Maria VIVES, «La *Visitatio Sepulchri* de Gandia», dins Santiago Laparra / Josep Maria Vives / Luis Quirante, *Visitatio sepulchri de Sant Francesc de Borja*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 145-197.
- Whinnom 1994: Keith Whinnom, «The supposed sources of inspiration of spanish fifteenth-century narrative religious verse», dins Alan Deyermond / W. F. Hunter / Joseph T. Snow, *Medieval and renaissance spanish literature. Selected essays by Keith Whinnom*, Exeter, University of Exeter Press / The Journal of Hispanic Studies, 46-71.
- Whinnom / Severin 1979: Keith WHINNOM / Dorothy SEVERIN (ed.), Diego de San Pedro, «La Pasión trobada», dins *Obras completas*, 3 vol., vol. I, Madrid, Castalia.

